

תמול שלשום – מבוא

מאת ניצה בן־דב*
*

שמו של יצחק קומר, גיבור **תמול שלשום**, הוא שם המחזיק עלילת חיים וגורל. שם המתווה גורל, או גורל שנותן לאדם את שמו, הוא תחבולה ספרותית מקובלת על עגנון, ובתמול שלשום יישם אותה הסופר הן על שמו הפרטי של הגיבור והן על שם משפחתו. **יצחק** הוא הבן הנעקד ו**קומר**, שפירושו בגרמנית וביידיש "עצבות", "צער", מכיל בתוכו גם את המילה האידית "קומען" (בגרמנית kommen) שפירושו "לבוא". ואכן, קומר שבא ארצה בהתלהבות נעורים בתחילתו של הרומן, מוצא בה את מותו ה**עצוב** בסופו, ובין ביאה למיתה, בין הגעה לעקדה, מנסה לממש לשווא חזון שהוא לאומי במוצהר ואישי במובלע. כפילותו של החזון בוקעת כבר מהמשפט הראשון של הרומן, שבו עלייתו של יצחק לארץ ישראל מזכירה ברישא את הליכתו ההרואית של אברהם אבינו לארץ כנען, אבל בסיפא נטפלת לה הסיסמה הציונית השחוקה, "אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה", שממזגת בין האידיאל הלאומי לרווח הפרטי. רומן ההגידה **תמול שלשום**, שנפתח במילים אלה – "כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העליה השניה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה" – אוצר אפוא בחובו שבדי פסוקים מקראיים וסיסמאות תעמולה ציונית שיזכו להגחכה אירונית ואפילו סרקסטית מצדו של עגנון, שיהפוך את חזונו הכפול והתמים של יצחק קומר לבלתי־אפשרי.

האומנם פרשת "לך לך" לבדה נרמזת במעשהו של יצחק קומר, בעזיבתו ארץ מולדת ועיר ובהליכתו לארץ ישראל? משפט ידוע ממגילת רות, המחזיק במילותיו הן את שמו של הרומן והן את ההגשמה הארוטית שלה ייחל גיבורו בעלייתו החלוצית לארץ המובטחת, נראה מתאים לא פחות, ולמעשה יותר. "ותעזבי אביך ואמך וארץ מולדתך ותלכי אל עם אשר לא ידעת תמול שלשום" (רות א, יא) – כך משבח בעוז את רות המואבייה, שקשר רומנטי עדין הולך ונרקם בינו לבינה. מיוזמתה קמה רות, עזבה משפחה ומולדת ובאה אל מקום אשר לא ידעה תמול שלשום, וכך גם יצחק קומר. אברהם אבינו עשה זאת במצוות האל, ואילו רות המואבייה ויצחק קומר עשו זאת בצו הלב. אבל בעוד מאווייה הארוטיים של רות זוכים להגשמה, חזון ההשתדכות של יצחק קומר מסתיים בכישלון ובכיליון. אלוהי אברהם לא הנחה את דרכו לארץ ישראל, ו"אלוקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש", כפי שהוא מכונה בסוף **תמול שלשום**, לא סימן שה אחר לעולה שיוקרב תחתיו.

* ניצה בן־דב, פרופסור לספרות עברית והשוואתית באוניברסיטת חיפה המתחמחה בעגנון. ספריה **אמנות העקיפין של עגנון** (אנגלית, הוצאת בריל), **אהבות לא מאושרות** (עם עובד, ספרית אפקים), **והיא תהילתך** (שוקן עוסקים ביצירות עגנון ובהשפעתן על הספרות הישראלית).

תמול שלשום מכיל חמישה חלקים: פרולוג, הנקרא "ראשית הדברים", וארבעה "ספרים". "ראשית הדברים" הוא סיפור הרעיון הציוני המקנן בלב יצחק מיום שעמד על דעתו ובעקבותיו הוא עולה לארץ ישראל; "ספר ראשון" הוא סיפור השתקעותו ביפו והתקשרותו עם סוניה, האישה הראשונה; "ספר שני" הוא סיפור השתקעותו בירושלים והתקשרותו עם שפרה, האישה השנייה; ב"ספר שלישי" שב יצחק ליפו לברר לעצמו סופית את ענייניו עם סוניה; ב"ספר רביעי" הוא שב לירושלים, נושא את שפרה לאישה ומת מות כלבים (פשוטו כמשמעו) לפני שהנישואים מומשו.

יפו וירושלים הן אפוא שתי הערים שאליהן בא יצחק קומר לסירוגין ואותן עזב מאוכזב וחף מאשליות. הן מגלמות עיקרון מבני מרכזי ברומן: כל מקום וכל דמות שפגש יצחק מאז עלייתו ארצה הוא חוזר ופוגש בהם שנית, ואין הפגישה השנייה דומה לראשונה. טעם הראשוניות ניטל מהפגישה השנייה מפני שיצחק שב אליה מפוכח מחלומות נעורים, שבע ניסיון חיים וידוע עלבון. באופן כללי ניתן לומר שגיבור **תמול שלשום**, שהלך לארץ הבחירה כאברהם אבינו או כרות המואבייה – יצא ממנה כיצחק הנעקד, ולתבנית עומק זאת פנים רבות ומורכבות ברומן. ולהלן דוגמה לפגישה ראשונה ושנייה ולתבנית העומק של העקדה, שעגנון למעשה חותר תחתיה וכדרכו איננו מיישם אותה כפשוטה.

בשנת 1908, שנת עלייתו של עגנון ארצה, עזב כנראה גם גיבורו, יצחק קומר, את עירו שבגליציה ונסע שלושה עשר יום ביבשה ובים לארץ ישראל: שלושה ימים (רמז לסיפור העקדה) הוא נוסע ברכבת מעירו עד נמל טריאסטי שבאיטליה, ועשרה ימים הוא שט בספינה לחוף ימה של יפו. בעשרת ימי השיט מתיידד יצחק עם זוג זקנים שיש להם בת, חתן ונכדה בארץ הקודש והם נוסעים להצטרף אליה ואל משפחתה טרם מותם. תהום אידיאולוגית רובצת בין יצחק לזקנים המסתופפים יחדיו בספינה אחת. יצחק בעיני הזקנים שייך ל"כת הציונים שמבקשים להפקיע את הארץ מקדושתה ולעשותה כשאר הארצות", והזקנים בעיני יצחק "לא באו אלא להרבות עפרה של ארץ ישראל". בכל עשרת ימי הנסיעה לא נודע לנו שם של הזקנים, שנדמים כאברהם ושרה, וגם כשמגיעה הספינה ליפו, ובתם באה להקביל את פניהם, לא נזכרים שלושת בני המשפחה בשמותיהם. יצחק, שאיש לא בא להקביל את פניו, חש בודד ומיותר לנוכח הפגישה הנרגשת בין הזקנים לבתם. בסיטואציה זו, על מפתנה של "ארץ חפץ", כפי שנקרא הספר הראשון של **תמול שלשום**, העוסק בתקופת יפו הראשונה, נשכחת התהום הפעורה בין החלוץ החילוני הצעיר שבא לעבוד את אדמתה של הארץ לבין הזקנים האדוקים שבאו להיאסף אל עפרה, ויצחק מבקש בלבו שהבת שבאה לקחת את הוריה לביתה תאמץ אף אותו לה לבן והוא ייאסף כמותם אליה. זוהי כמובן הזיה שאין לה אחיזה במציאות. יצחק יישאר ביפו והזקנים יעלו עם בתם ירושלימה והסיכויים שישובו ויפגשו אי פעם בשנית אפסיים. בפרידה כמו מוחלטת זאת מסתיים הפרולוג "ראשית הדברים".

ואולם באמצע הספר השני, הנקרא "ירושלים", מתרחשת הפגישה השנייה.

לאחר תקופת חיים ארוכה בארץ ישראל, כשיצחק כבר מזמן זנח את רעיון עבודת האדמה והמירה במלאכת הצבעות (שיש לה ערך סמלי של טיוח, הסתרת אמת לא נעימה), ולאחר שהחליט לנסות לחיות בעיר הקודש העומדת בניגוד חריף ליפו החילונית והנהנתנית, הוא מגיע ביום חם ולוהט לבתי אונגריין שאצל מאה שערים. הוא נכנס לאחד הבתים לבקש מים ובעלת הבית הזקנה מזהה אותו כמי שהיה שותפה לספינה. לבעלה לוקח זמן רב יותר לזהות את יצחק וכשהוא מזהה אותו הוא אומר: "לא יעקב שמך?" ויצחק מתקן, "יצחק שמי".

לכאורה, הטעות של הזקן, המחליף את שמו של יצחק ביעקב, היא טעות "לגיטימית", מובנת מאליה. יצחק ויעקב, שני אבות האומה, אב ובן מקראיים, שגורל חייו הייחודי של כל אחד מהם הפך למיתוס ולסמל לאומי ועל שמם נקראים דורות של ילדים בישראל, מה טבעי יותר מאשר לבלבל בשמותיהם? אלא שסביר להניח שעגנון לא שם טעות זו בפי הזקן לשווא. עוד קודם לכן, ועתה התחזקה ההרגשה, שלא רק פרשת "לך לך" מבראשית ולא רק פרשת בעוז ורות ממגילת רות משמשות תיבת תהודה ליצחק העגנוני, אלא גם עלילת חייו הקשה של יעקב אבינו.

במעמד זה שבו הזקנה מזהה מיד את יצחק כשהוא נכנס במקרה לביתם ואילו הזקן מתמהמה בזיהוי, רק כאן נודע לראשונה הזקן בשמו – גם הוא כפול ובעל משמעות. ומשנזכר השם שהודחק עד לנקודה כל כך רחוקה ברומן, לא ניתן עוד להתעלם ממנו מפני שהוא מופיע שלוש פעמים רצופות במשפט: "הביט בה [בזקנה] יצחק והכירה. פשט ידיו ליתן לה שלום. טמנה הזקנה שתי ידיה לאחוריה וקראה לבעלה ואמרה משה עמרם, משה עמרם, בוא תן שלום לאורח. יצא ר' משה עמרם והביט על יצחק". אם משה עמרם נושא שם של אב ובן מקראיים (משה בן עמרם), אין זה מן הנמנע שיצחק איננו רק יצחק אלא גם, כפי שמציע משה עמרם במובלע בדיוק בזמן ששמו שלו נודע, יעקב יצחק, ובעצם, אברהם, יעקב ויצחק.

ההכלה שמכיל יצחק קומר באופן אירוני-טרגי את כל אבות האומה, לא מתמצית כמובן רק בכך שפרשת "לך לך" הקשורה באברהם נרמזת כבר במשפט הראשון של הרומן, ושהזקן מהספינה "טעה" וקרא ליצחק יעקב. עגנון מפזר רמזים לסיפורי האבות לאורך כל **תמול שלשום**. אחד הרמזים הוא שלושת הימים שבהם היטלטל יצחק בדרכי היבשה בטרם יגיע לנמל טריאסטי, הנקודה שממנה יפליג אל המקום הנבחר. אלא ששלושת הימים המקראיים של סיפור העקדה התפרסמו בצמצום האפי שנכפה עליהם: לא ידוע מה ראו, מה עשו ומה אמרו אברהם, יצחק, שני הנערים והחמור בהליכתם אל הנקודה שממנה ישא אברהם את עיניו ויראה את המקום מרחוק. לעומת זאת, יצחק קומר, בהגיעו אל הנקודה שממנה יראה בעיני דוחו את "ארץ חפץ" (נמל טריאסטי שבאיטליה), וזאת לאחר שלושת ימי מסע במרחבי היבשת שאותה הוא עומד לעזוב, הוא כבר שָׁבַע מראות וקולות הלקוחים ממצאות קדחתנית רוחשת פעילות ושוקקת חיים של אירופה בתחילת המאה העשרים, שיצחק ההולך לארץ צייה לא מנע עצמו מלגמוע אותה במלוא

חושניותה אל תוך ריאותיו ולהפנימה בתוכו לעד. "ששלושה ימים שהיה ברכבת לא ראה שינה", נאמר על שלושה ימים מודרניים שנוצקו כתשליל לשלושת הימים החידתיים שבהם הלך אברהם חפוי ראש וממוקד, מבלי לחוש בעולם הסובב אותו, לעקוד את בנו.

בטריאסטי מידמה יצחק ליעקב. שניהם שוכבים בליל עזיבתם את ארץ מולדתם מתחת לכיפת השמים בודדים לנפשותיהם. יעקב המקראי שם אבן למראשותיו, יצחק קומר הניח למראשותיו כר שהביא מבית אבא. נראה שהן שלושת הימים שבהם גילה התעניינות עמוקה בדרך, ובכך דמה ולא דמה לאברהם, והן הכרית שסחב איתו מבית אבא, ובכך דמה ולא דמה ליעקב, מעידים על ייסורי הפרידה של יצחק מארצו, ממולדתו ומעירו כשהלך לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהיבנות ממנה.

על ייסורי הפרידה עשויה להקל התקווה הרומנטית. יצחק קומר, שבדומה ליעקב המקראי שוכב בליל עזיבתו את המולדת מתחת לשמים זרועי כוכבים, משך את געגועיו הקשים לעירו בהזיה ארוטית הלוקחה ממציאות חייו של יעקב אבינו:

עוד מחשבות הרבה חשב יצחק, וכלל כל המחשבות היו על עירו. כבר הדליקו שם את הפנסים וזקני העיר יושבים לשאוף רוח צח, ונערות מטיילות בין השוק ולבית הדואר (...). פגע בו יצרו נשאו לבו לשדות ולכרמים שבארץ ישראל. בא לו לארץ ישראל וראה באר בשדה ועדרי צאן רובצים עליה, ועל פי הבאר רובצת אבן גדולה, ואין בכוח אדם אחד או שניים לגללה. באו נערות מנערות המושבה להשקות את צאנו, גלל יצחק את האבן מעל פי הבאר.

הפגישה על פי הבאר, תמונה מקראית רומנטית הלוקחה מחיי הרועים – כך פגש אליעזר, עבד אברהם, את רבקה העתידה להיות אשתו של יצחק, כך פגש יעקב את רחל, וכך פגש משה את בנות יתרו, שאחת מהן, ציפורה, תהפוך לאשתו – מפרנסת את דמיונותיו של יצחק קומר. תמונת ההשתדכות קשורה במים. שתי הנשים בשתי הערים השונות שבהן פוגש יצחק קומר בארץ ישראל גם הן קשורות במים. כך מעמת עגנון הזיה ורודה עם מציאות אפורה. את סוניה פוגש יצחק על הים, ימה של יפו, ואת שפרה בהקשר לבור המים, הנמצא בכל חצר ירושלמית ותלוי במי גשמים. עגנון עיצב בקפידה את הלילה בנמל טריאסטי שבילה יצחק בספינה בטרם יפליג אל "ארץ חפץ" כדי להטעינו בסמלים ובמשמעויות נרמזות של ים מול יבשה, של לילה מול יום, של חלום מול מציאות. הספינה כסמל עתיק יומין וכריודיאני לאישה, הערסול שמערסלים הגלים את יצחק השוכב בספינה המתנועעת על גלי הים כשהיא בעצם במקומה עוגנת, וההזיה על באר המים שעל פיה ימצא את הנערה אותה ישא לאישה, משרים את מה שעתיד יצחק למצוא באופן אירוני בארץ ישראל. את סוניה

יפגוש יצחק לראשונה ביפו בתוך ספינה עוגנת שבה עומד רבינוביץ, אהובה הקודם של סוניה, לעזוב את הארץ; את שכרה יפגוש בשנה שחונה כשבור המים התרוקן לחלוטין ואין בו אפילו טיפה לשם לחלוח הפה. בור המים הריק, כך נראה, לא יוכל למיניות הצועקת של סוניה המתגלמת בים שופע מים ובספינה עוגנת ומתנועעת בורזמנית, והיא מוכנה בכל רגע לצאת מהנמל ולהפליג לדרכה.

עגנון ממשיך לדבר בשני רבדים, הרובד הממשי והרובד הסמלי. כששבים סוניה ויצחק מהספינה לחוף, והם מהלכים דמומים מן הנמל אל רחוב העיר, חלל העולם מתמעט "וריח של מימי הים עם ריח תפוחי זהב רקובים נודף". לרגע נדמה שחזונו הרומנטי של יצחק מבלי משים מתממש. ואמנם, תמהיל ריח הים והתפוזים מאפיין את מגעו קצר הימים עם סוניה. אבל הלילה שבו סוניה דוחה את יצחק סופית מכיל מוטיבים הקושרים אותו אל הלילה בטריאסטי וסוגרים באכזבה מרה מעגל שנפתח בתקווה גדולה. סוניה ויפו יתחלפו בהמשך הרומן בשכרה ובירושלים של מאה שערים, הרחוקים מרחק שנות אור מהמגע הרומנטי הראשון והכואב שהיה ליצחק ביפו הפרוצה לים.

המגע הרומנטי השני מתרחש כאמור בירושלים. בגלל צמא וחוסן לווהט מתדפק יצחק על אחת הדלתות של שכונת אונגרין במאה שערים לבקש מים. המקריות הגורלית, כשמתברר שהוא נכנס לביתם של הזקנים שעלו עמו בספינה ארצה; תהליך זיהוי, כששמו של יעקב נספח כמו באקראי לשמו; ודרך השקייתו במים – הם הרובד הממשי שמעליו מרחף הרובד הסמלי באתר החדש של חייו, כשהוא עצמו מתחיל לעבור מטמורפוזת, למעשה נסיגה מהרעיון הציוני המקורי שלמענו בא לארץ ישראל.

"נשוי אתה יצחק?" שואל הזקן את יצחק לקראת סוף המפגש הבלתי־צפוי והמרגש בביתו שבמאה שערים, ותוהה על תשובתו השלילית של מי שיש לו פרנסה אבל אישה אין לו. הפגישה נחתמת בברכתם של הזקנים: "השם יעזור לך שתמצא את זיווגך" מקץ ימים אחדים שב יצחק לבית הזקנים. אבל "לא כביאה ראשונה ביאה שנייה", נאמר על מאור הפנים שלא חזר על עצמו בפגישה היזומה השנייה, ולאמירה זו משמעות רחבה ברומן, מעבר להקשרה המקומי. אבל בהקשר הצר: לאחר שליבנו יצחק ומשה עמרם את בעיית הזקן, שבגלל גילוחו לא זכה יצחק בביקורו השני לקבלת פנים לבבית, מזמינו הזקן לשבת. ריבה נאה וחסודה, נכדתו של משה עמרם, מי שעתידה להיות אשתו של יצחק, מגישה לו מים ומרקחת. סוניה מיפו התגלתה לראשונה בספינה גדולה שזעה ונעה על הים; שכרה מירושלים מתגלה בביתה הצר כשהיא מוזגת מים לכוס נקייה ובעדינות משדלת את אורחה: "יטעום האדון בטובנו;" שידול המזכיר במידה רבה את תפוזיה של סוניה בחדרה כשהיא משדלת־מפתה את יצחק ברכות: "אכול מר קומר אכול... יש כאן הרבה." שתי הנשים כאחת מעידות על אופיו הרך של הגיבור העגנוני. שתיהן נוטלות את התפקיד הסטריאוטיפי של הגבר ומפתות, כל אישה בדרכה, את האיש המבויש, הסביל, הנשי. **בתמול שלשום** בפרט,

וביצירות עגנון בכלל, מתחלפים הגבר והאישה בתפקידיהם המסורתיים. נראה שקיתונן הצוננים שהוגש ליצחק על ידי הזקנים ומזיגת המים של נכדתם שפרה, בתה של רבקה ור' פייש הקנאי וצר האופקים, זוהי ההתממשות האפשרית היחידה של ההזיה היעקבית על הספינה בטריאסטי. המתכונת המקראית של ההשתדכות בעולם החדש לא מתממשת בתוך שדות וכרמים בארץ ישראל ולא על פי הבאר. עגנון המציא לגיבורו, ליצחק, גרסה מינורית, פרודית ובעצם "יצחקית". במקרא, מבקש אליעזר, בא כוחם של אברהם ויצחק, מרבקה בת בתואל, "הגמיאיני מעט מים מנדך" ורבקה נענית לו. כאן מגמיאה שפרה בת רבקה את יצחק בכוס מים זכים בדירתה הדחוקה במאה שערים.

גם את השם "מאה שערים" ניתן לקשור לאבות האומה המשמשים יחדיו וכל אחד לחוד תשתית אינטרטקסטואלית משמעותית לדמותו ולגורלו של יצחק קומר **בתמול שלשום של עגנון.**

עיקר הביוגרפיה של יצחק אבינו, שמעולם לא עזב את ארץ כנען, גם לא כדי לחפש לעצמו אישה, סובבת סביב בארות המים והתעצמות כלכלית: "ויוזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה'" (בראשית כו, יב). לעומתו, יעקב אבינו יוצא מהארץ, הולך אל ארץ מגורי סבו כדי למלט את נפשו מיד אחיו המבקש להרגו וכדי למצוא לו אישה, ושב לארץ כנען בשני מחנות ("ויקרא שם המקום ההוא מחניים", בראשית לב, בן כי הסכנה ממשיכה לרחף מעל לראשו גם בשובו. מקץ שנים ארוכות קם יעקב בשנית ועוזב את הארץ כדי לפגוש את בנו האהוב יוסף שחשבוהו למת. תולדות חייו של יעקב, המאופיינים בבריחה ורמייה, הם במידה רבה אנטיזתה לחייו הרגועים והסבילים [זולת העקדה שלא התממשה] של אביו יצחק שמעולם לא עזב את ארץ כנען.

מחניים הציונית, הקשורה בשמה בביוגרפיה של יעקב אבינו, ומאה שערים החרדית, הקשורה בשמה בביוגרפיה של יצחק אבינו, מקבלות ברומן משמעויות אירוניות בזכות התפקיד שהן ממלאות בחייו הכפולים של יצחק קומר, גלגולם המודרני הממוזג של יעקב ויצחק.

מחניים המקראית שהיא מקום מילוט וישועה ליעקב אבינו בשובו לארץ כנען, היא מקום אכזבה וקלון ברומן של עגנון: בשם מחניים נקראה המושבה היחידה בארץ ישראל שהקימו הגליציאים והיא לא שרדה. לגורלה המר של המושבה הגליציאית יש ערך מטרים באשר לצינויותו הלא-ממומשת של יצחק בן גליציה, יחיד בין רוסים, שכמותם התכוון לעבוד את האדמה ולא הסתייע בידו. בדומה, גם מאה שערים, שהיא סמל להצלחה ולפריחה במקרא, הופכת מוקד של עליבות, של עוני ושל חולי ברומן. בין מחניים של יעקב אבינו, המגלמת ברומן את האתוס הציוני השבו, לבין מאה שערים של יצחק אבינו, המגלמת ברומן את נסיגתו של יצחק קומר מכל האידיאלים הציוניים שבגינם עלה ארצה ואת שיבתו לגלות כאן בארץ ישראל, נע גורלו של גיבור **תמול שלשום.**

הגיבור שהים עזבו, ביקש ומצא תחליף בית וכוס מים מבורות הגשם החרבים של מאה שערים, אך גם זאת לשעה קלה. כמו בטרגדיה יוונית, בצורת קשה פקדה את ירושלים ותבעה קורבן. כלב חוצות שוטה, בלק שמו, נשך את יצחק נשיכת מוות והוא מת בייסורים קשים ועם מותו חזרו הגשמים לרדת. משמע, קורבנו של יצחק ריצה את האל והקללה הוסרה. כלב זה שנשך את יצחק לאחר שזה כתב על גבו במכחול הצבע שלו "כלב משוגע" – פעולה שהפכה את הכלב ליצור אומלל ונרדף, שוטט רבות בחוצות ירושלים ובתוך פרקיו הרבים של הרומן. הוא הופך למעין השתקפותו הכלבית של הגיבור ושל דורו, חיה אנושית שמשמעותה ותפקידה **בתמול שלשום** לא יתפענחו לעולם. לעומת זאת, בהקשר של מוטיב העקדה שהתממשה, כלב, מסתבר, איננו איל הנאחז בקורנו בסבך, ולא הוא יועלה קורבן תחת יצחק. האל הזועם לא חשך את בנו את יחידו את יצחק הגליצאי ממנו, ופרשת עלייתו של יצחק קומר לארץ ישראל הסתיימה בעלייתו האכזרית השמימה. עגנון, שבודאי נוכח בסיום הקשה והלא-מספק של הסיפור, הבטיח לפצות את קוראיו ברומן אחר שייקרא **חלקת השדה**, אולם הבטחה זו מעולם לא מומשה. **בתמול שלשום**, רומן העלייה הגדול שלו, עגנון לא נענה למיתוס החלוצי ולאטוס הציוני המגויס וכתב רומן חתרני, עתיר משמעויות ופתוח לאינסוף הסברים.

הפואטיקה של עגנון היא מורכבת, רב-שכבתית וצופנת הפתעות. יצירת המופת **תמול שלשום**, שזכתה כבר לעשרות פרשנויות, תמשיך ותעורר קוראים וחוקרים להתעמק בטקסט ולגלות בו פנים חדשות. תבנית העומק של העקדה תמשיך לרתק ולהיבחן שוב ושוב מנקודות תצפית שונות ומזוויות חדשות.

לקריאה נוספת:

ברשאי אבינועם (עורך), **ש"י עגנון בביקורת העברית: פרשנות לרומנים** (כרך ב), שוקן והאוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1992.

עוז עמוס, **שתיקת השמים: עגנון משתומם על אלוהים**, כתר, ירושלים 1993.

לאור דן, **ש"י עגנון: היבטים חדשים**, ספרית פועלים, תל אביב 1995.

ערפלי בעז, **רב-רומאן: חמשה מאמרים על תמול שלשום מאת ש"י עגנון**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1998.

באר חיים, "מ'טליתמן' ו'תפילינסקי' לטלית ותפילין: על פרשה אחת ב'תמול שלשום'", בתוך **מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד מנחם הכהן** (עורכים: חנה עמית, אביעד הכהן, חיים באר), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2007.

לאור דן, **חיי עגנון**, הוצאת שוקן, תל אביב 1998.